

ности учених–основателей научной школы, а также их учеников и последователей и их вклад в развитие науки о севооборотах в системах земледелия Украины.

Ключевые слова: предпосылки становления, историческое развитие, эффективные севообороты, системы земледелия, структура посевных площадей, научная школа.

* * *

УДК 94:351.77(477.64)“1941/1943”

Орлянський В. С.,
професор, доктор історичних наук, професор
кафедри політології та права,
Запорізький національний технічний університет
(Україна, Запоріжжя), gileya_zaporizhzhya@ukr.net

МЕЛІТОПОЛЬСЬКА МІСЬКА УПРАВА В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.) (ЗАКІНЧЕННЯ)*

Простежується динаміка функціонування окупаційної влади в особі місцевої міської ради на прикладі Мелітополя, що є гарним випадком обох періодів: під владою військової адміністрації та під цивільним політичним контролем. У перші місяці була розроблена ціла нормативна база для ради в нових умовах. Не рідкістю були прояви ініціативи та ентузіазму. Певний оптимізм щодо нової адміністрації розглядався в якості альтернативи. Перехід до цивільного управління на окупованих територіях негайно відбивався на податковій політиці. Податки переводилися безпосередньо в касу гебіткомісаріату. Безсумнівно, зміни у фінансових повноваженнях вплинули на зміни в повноваженнях управління міської влади.

Ключові слова: Мелітополь, допоміжна управа, окупаційна влада, управління.

Перехід до цивільного керування на окупованих територіях, створення замість довоєнних областей нових адміністративних одиниць – гебіткомісаріатів, відразу відбився найбільш помітно в податковій політиці. Безпосередньо в касу гебіткомісаріату прямо переводилися найбільш значні податки, які успішно збиралися. З підпорядкування міської управи виводилися, а значить і забирався прибуток з них, підприємства, що найбільш рентабельно працюють. Цілий ряд зборів стали направляти прямо в касу німецької адміністрації. Різка зміна ставлення до місцевих управ одержала навіть зовнішнє оформлення, місцеві управи одержали приставку “допоміжні”. У результаті в розпорядженні управи залишалися такі суми, які вже не дозволяли їм виконувати бюджетні зобов’язання самостійно. Так, вилучення за останній квартал 1942 р. із зібраних сум в 3 670 тис. карб., склали 1 896 тис. карб., а за перші чотири місяці 1943 р. було вилучено вже 3 389 тис. з 6 447 тис. карб., які збрала управа [1]. Подібні побори позначилися на фінансових можливостях управи, якщо другу половину 1942 р. управа ще виживала за рахунок фінансових запасів, то до весни 1943 р. дефіцит склав уже більше 10%. Єдиним способом поповнення бюджету і його виконання стало одержання дотацій від Гебіткомісаріату. Подібна система була узаконена. Самі дотації, як ми можемо припустити, одержувати було не складно, гроші німецькі інстанції видавали, питання було в іншому. Відповідно до подібної економічної схеми, німецька адміністрація одержала можливість здійснювати повний контроль над різними сферами діяльністю управи за допомогою контролю над виділеними грошми. По суті, міська управа втратила значну частину своєї фінансової незалежності, яку вона мала при військовому управлінні.

нансової незалежності, яку вона мала при військовому управлінні.

Із самого початку встановлення цивільної окупаційної адміністрації, ця структура відкрито показувала своє місце й роль. У документі від 27 червня 1942 р. говорилося, що створюваний гебіткомісаріат зажадав для своїх потреб від управи речі й меблі, реквізовані колись у євреїв [2]. Як би це не здавалося дивним, але подібна безпеліційна форма не була властива попередній формі управління. Тим більше, що було б сумнівно думати, що в комісаріаті не знали про долю єврейського майна. Міській управі довелося за допомогою поліції примусово вилучати в людей речі й меблі, за які вони вже розрахувалися. На звернення міської управи до німецької влади про перерахування грошей для виплати людям компенсацій за вилучені в них речі, відповіді нами виявлено не було. Ми можемо припустити, що відповіді скоріше всього, зовсім не було.

Нова податкова політика цивільної адміністрації внесла певний переполюх у вже налагоджені економічні відносини регіону. На наш погляд, не варто говорити про реакцію збурювання або відкритого невдоволення. Скоріше це була слухняна реакція виконавців на різку зміну правил поведінки й спроба оптимально до цього пристосуватися. Ціла група документів показує, що робилось для цього: це й спроба перейти під контроль кримських фірм, спроба обговорити зміни термінів оплати різних платежів, перехід під керування обласних або навіть центральних структур [2, арк. 12, 15, 95, 97, 98, 104, 134]. Подібна політика відбилася в структурі керування промисловістю міста. На весну 1943 р. по місту Мелітополю згадується 53 працюючих підприємства, з яких 11 перебували під прямим керуванням Гебіткомісаріату й тільки 14 перебували під керуванням міської управи. Шість підприємств тільки значилися в списку, так як усе обладнання з них було вивезено, тому господарська діяльність на них не велася. Усі інші перебували в структурі облспоживспілки або мали підпорядкування в Криму [2, арк. 101–111]. Як відзначалося в одному з документів, починаючи із серпня 1942 р., міська управа вже ніколи не збирала податки в повному обсязі.

До другої половини 1942 р. відноситься один дуже цікавий документ. Нам дуже складно дати оцінку даному документу, тому що його, як би, не повинно було бути в окупованому місті. Назва документа – “Список підприємств і організацій міста Мелітополя, що відмовилися платити податки й збори” [2, арк. 178]. Ми хотіли б звернути увагу на стиль цього документа – “відмовилися платити”. Усі боржники були розбиті на п’ять груп. Перша група боржників, це підприємства, що не заплатили земельну ренту й податок з будов (одне підприємство). Друга група – це підприємства, що не заплатили податок з обігу (6 підприємств). Третя група підприємств не виконали відрахування на охорону здоров’я (8 підприємств). Сама більша була четверта група підприємств, яка не заплатила прибуткового податку із прибутку (15 підприємств). П’ята група із шести підприємств була просто позначена як ті, які не платять взагалі нічого. Ми не можемо сказати, для чого був складений подібний список, тому що про якісь покарання інформації не виявлено. Не зрозуміло й чому цей документ перебував у міській управі, адже більшість

* Початок див.: Орлянський В.С. Мелітопольська міська управа в період окупації (1941–1943 рр.) (початок) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 75 (№8). – С. 93–95.

позначених у списку підприємств не управлялися нею. Наша думка, що, можливо, може бути тільки одне пояснення подібної ситуації: міська управа виконувала функцію виконавчого органу гебітскомісаріату, а цей документ перебував на виконанні.

Необхідність економії, можливо, просто яскравіше висвітлює споконвічну проблему бюрократії, а саме, казнокрадство. Це, напевно є проблемою будь-якої бюрократії, однак, в умовах окупації це явище сприймається трішки по-іншому. Виходячи з документів, активним борцем проти різних фінансових порушень виступав начальник фінансового відділу міської управи. Основна маса критичних документів з'явилась десь по весні 1943 р., і стосувалися вони діяльності різних установ міської управи. Так, неприпустимими вважалися виявлені факти переplat заробітної плати в самій управі, перевищення штатного розкладу й завищення ставок у відділі харчування, а приписки й зростання дебіторської заборгованості в роботі житлового відділу, це вважалось результатом неправильної діяльності. Як результат недоробки були виниклі недобори з установ культури і явно завищені кошториси по установах освіти. Нераціональне використання автотранспорту управи пов'язувалось із прямою безгосподарністю й безвідповідальністю керівних осіб [2, арк. 103, 107, 108, 122, 166].

Досить помітно змінилися відносини між міською управою й німецькою цивільною адміністрацією. Збережені документи по цій проблемі носять одиничний характер, але навіть цього цілком достатньо, щоб це помітити. Так, збереглися кілька розпоряджень Гебітскомісаріату для управи про необхідність забезпечення явки з інструментами для роботи швачок і шевців, списки яких додавалися [2, арк. 58, 62, 63]. Як можна зрозуміти з текстів, це були ремісники, що працюють по патентах, а німецька адміністрація залучала їх до робіт на свій розсуд за фіксовану оплату або, можливо, що й безкоштовно. Цікава реакція міської управи на одну з подібних вказівок: "Міська управа повідомляє, що подібні доручення Гебітскомісаріату про виклик шевців для роботи є вторгненням у її компетенцію, що завантажує невластивою для міської управи роботою" [2, арк. 65]. Ми хотіли б відзначити, що в даному документі мова не йде про якісь-небудь протиріччя, на наш погляд, тут ми можемо констатувати факт можливості місцевій управі ставити під сумнів компетенцію одного з інститутів німецької влади. Наймовірний інтерес може представляти й наступний документ, співзвучний з вищезгаданою проблемою, а саме, акт від 28 січня 1943 р., складений працівником управи про те, що при повідомленні Лозовій Антоніні Іванівні про необхідність з'явитися, вона відмовилася. Був складений акт по даному факту. Підписатися під цим актом ця людина так само відмовилася [2, арк. 64]. Автор не може дати оцінку даному документу. Занадто багато накладається нестижовок нашого розуміння й відносин даного періоду історії. З документа виходить, що мешканець міста в умовах військової окупації відмовився виконувати розпорядження німецької влади, а працівники управи прийшли не заарештовувати його, а тільки скласти акт про його непокору, який він так само відмовився визнавати.

Безсумнівно, що зміни фінансових повноважень, позначилися й на змінах в управлінських повноваженнях

міської управи. Так, з одного документа, де розбиралося це питання, виявився цікавий факт: до лютого 1943 р. на утриманні міської управи перебували евакуаційний і концентраційний табори [2, арк. 161]. Тут цілком правочинне питання про можливість сполучення функції утримання з можливою функцією керування цими таборами з боку місцевої управи.

Ще один маленький приклад перетягання повноважень управи й окружного комісаріату. Так, з 17 жовтня 1942 р. німецька влада заборонила видавати патенти на вилов риби. Мотивація подібного рішення нами не виявлена. До початку літа 1943 р. ми бачимо, що міська управа своїм розпорядженням дозволила видавати право на вилов риби, але вже у вигляді спортивного лову [2, арк. 15].

Цілком можна розглядати як пошук компромісу наступний документ – запит міської управи в гебітскомісаріат, з посиланням на розпорядження німецького комісару Криму від 27 листопада 1942 року про те, що квартплата не відноситься до податків, які забираються в касу Рейхскомісаріату [2, арк. 196]. Відповідь на запит не виявлено.

Запеклі бої на річці Молочна й близькість фронту, виявляється, анітрошки не порушували роботу міської управи Мелітополя. Мало того, вони навіть працювали на перспективу. Так, 20 липня 1943 р. фінансовий відділ управи запросив від усіх суб'єктів господарської діяльності скласти експлуатаційно-фінансовий план на період до 1 квітня 1944 р. У вересні робота управи триває. 6 вересня датується документ, з якого ми довідуємося, що з 1 жовтня 1943 р. всі садки з балансу міської управи знімаються й переводяться на баланс громади "Взаємодопомога". У документі від 9 вересня говориться про виділення позики в розмірі 30 і 50 тис. карб. для фінансування хірургічної лікарні [2, арк. 16, 17, 21].

Документи по фонду міської управи дозволяють нам розглянути ще кілька сфер життя міста Мелітополь.

Так, аналіз реєстраційних карток і прохань на прописку в місті Мелітополь, яку видавала управа, дозволило загалом уявити картину переміщень і міграцій людей на окупованій території. Як з'ясовується, переміщення було досить масовим, особливих обмежень не мало, ґрунтувалося на різних причинах і мотиваціях. Багато інформації із цього питання дає графа "причини прибуття". На нашу думку, усіх, що переміщаються через місто Мелітополь умовно можна розбити на кілька груп.

У першу групу можна виділити людей, у поїздках яких домінували особистісні причини. У графі "причини прибуття" у них звичайно було написано "приїзд до рідних" або "на роботу" [3].

Наступну групу становлять люди, переїзд яких був перш за все, викликаний рішеннями окупаційної влади. У документах вони найчастіше фігурують під грифом "переселенці". До цієї групи можна віднести переселенців з міст Криму, насамперед, Бахчисарая й Севастополя [4; 5; 6]. Потім подібних переселенців у місті фіксувався з кінця липня 1942 р. до початку літа 1943 р.

У переселенців, які проходили в документах як "евакуйовані", зовнішній фактор для переїзду був присутній, але він був не вирішальним. Рішення про переселення вони ухвалювали у зв'язку зі змінами на фронті, в більшій мірі це було їх рішення. В 1942 р. евакуйовани-

ми були жителі із прифронтових міст Північного сходу Донбасу – Червоний Промінь, Горлівка, Сталіно [3, арк. 13, 14, 156].

В 1943 р. хвиля евакуйованих була представлена мешканцями населених пунктів, які залишали відступаючі німецькі війська – Єсентуки, Таганрог, Новоросійськ, Котельніково, Новочеркаськ [3, арк. 15, 19, 22, 27; 6, арк. 208].

Велику групу мігрантів становили колишні мешканці міста, які восени–узимку 1941–1942 рр. виїхали в сільську місцевість, щоб знайти роботу або до рідні. По весні 1943 р. помітним було повернення цієї категорії людей. Причини були різними. Велика кількість була тих, хто повертались з колишніх німецьких колоній [2, арк. 308; 3, арк. 81; 4, арк. 64, 134; 7, арк. 93, 150]. Це переміщення було викликано початком німецької політики по створенню етнічно чистих територій, яку німецькі влади прагнули організувати на базі колишніх німецьких колоній.

Наступною причиною повернення колишніх мешканців міста додому, стала можливість у місті знайти роботу, тому повернення цієї групи можна назвати цілком добровільною [7, арк. 76, 86].

Серед причин змушеного повернення людей назад у місто нами був виявлений дуже цікавий випадок [7, арк. 105]. Мешканець Мелітополя після свого повернення з полону в 1942 р., пішов працювати водієм у громаду № 17. Своє повернення в місто повесні 1943 р. він пояснює наступною причиною: сільськогосподарська громада була ліквідована через розділ на одиничні господарства. На нашу думку, ця громада повинна була перебувати в одному із приазовських районів. Факт, хоч і непрямим чином, але може свідчити, що німецька влада, хоч і не в масовому порядку, але все ж почала реалізацію своєї земельної реформи на Півдні України. Складовою частиною цієї реформи передбачалося створення одноособових селянських господарств. Прямих доказів її реалізації, як нам відомо, не існує, або їх ще не виявили, однак, це зовсім не заперечує можливість її часткової (вибіркової) реалізації. До того ж, досить вільне згадування в документі, який проходить контроль окупаційної влади, подібного факту разом зі згадуванням про службу в Червоній Армії, може свідчити, що подібна інформація в даному регіоні новиною не була.

Не без цікавості сприймається інформація про перебування в Мелітополі ешелонів з евакуйованими калмиками [8]. Факт служби калмиків у військах Вермахту відомий. У даному випадку мова йде про евакуацію з німцями цивільного населення: жінок, дітей і старих.

Вивчення реєстраційних карток і прохань на прописку дозволило виявити ще одну дуже цікаву тему, яка й дотепер слабо вивчена, а часом просто заговорюється. Мова йтиме про колишніх солдатів Червоної армії, які по документах проходили як “колишні військовополонені” або “відпущені з полону”. Насамперед, необхідно визнати, що цілком законними документами для вільного пересування на окупованій території були військові квитки колишніх солдатів Червоної армії, а так само довідки про звільнення їх з таборів. По–друге, згадування про звільнення з таборів для військовополонених зустрічаються протягом усього строку окупації. Так, у реєстраційних посвідченнях №601 і 634 за грудень 1942 р. значилися військовополонені, які приїхали із

запорізького табору, Іванько Андрій і Нехелядзе Семен [9]. У проханні на прописку в червні 1943 р. згадується родич, який повернувся з полону [7, арк. 105]. 10 травня 1943 р. у реєстраційному посвідченні за № 2023 значився чоловік, що приїхав із Запоріжжя як звільнений з полону [4, арк. 28].

Зовсім відкрито, по військовому квитку Червоної армії, був зареєстрований евакуйований з російської області [4, арк. 102]. У рамках переселенських заходів (переселенський акт у наявності), 22 липня 1942 р. був зареєстрований прибулий із Сімферополя Тесля Максим. У якості посвідчення особи разом з переселенським актом значилася довідка про звільнення його з табору для військовополонених [3, арк. 55]. 22 липня 1943 р. був зареєстрований як колишній військовополонений, який мав на руках довідку з табору для військовополонених за № 370 [8, арк. 94]. У проханні на прописку відкрито згадується про його службу у лавах Червоної армії [2, арк. 213, 248]. Кількість подібних заяв, а також спосіб отримання згоди на прописку після реєстрації в поліції може свідчити тільки про те, що ця інформація була щоденністю, а головне – цілком законною. Ми виключаємо можливість класифікації подібних фактів як випадковості або одиничні випадки, і ні в якому разі не як недбалість місцевої влади.

Можливо, що трохи несподіваним для окупаційної пори може виявитися існування такого елемента окупаційної влади, як дільничні мирові суди. Матеріали вкрай убогі, а з того, що є можна довідатися тільки те, що вони займалися майновими справами місцевого населення. Матеріалів для того, що б визначити повноваження й права цих судів, нам виявити не вдалося. З матеріалів по розгляду скарг можна довідатися, що в роботі суду від імені учасників процесу, міг виступати адвокат, а в структурі суду була присутня така служба як судові пристави. На жаль, матеріали не дозволяють уявити якими кодексами вони користувалися і якою силою для окупаційної влади забезпечувалось рішення цих судів [10].

Архівні фонди дозволяють розглянути ще дві сфери життя міста Мелітополя, а саме, роботу установ освіти й культури. Фрагментарність інформації не дозволяє створити загальної картини функціонування цих сфер, у той же час, деяку інформацію одержати можна.

По тому, що зустрічаються в документах номери шкіл, ми можемо припустити, що в період окупації функціонувало не менш 16 навчальних закладів. Так, документація по школі № 11 дозволяє довідатися нам, що вона була повною середньою школою, мала 8, 9, і 10 класи, а в 4, 5, 6, 7 – класах були паралелі, штат вчителів становив 20 осіб. На осінь 1942 р. в школі викладали фізику, хімію, природознавство, математику, географію, співи, креслення, фізкультуру, російську, українську і німецьку мови, малювання [11].

Виходячи з того, що школа № 16 у документі мала спеціальне позначення як “російська”, можна припустити, що більшість, або всі інші школи міста працювали як українські. Етнічне виділення навчального закладу несло в собі й особливу мовну підготовку. У цій школі на вивчення російської мови виділялося 5 годин, на німецьку – 3, а на українську тільки дві години [11, арк. 19]. Були в цій школі й старші класи – 8, 9 і 10 – класи, правда вони вже були платними. Ми прагнемо

звернути увагу на цей факт, насамперед, на сам факт можливості існування старших класів, які ми, наприклад, не виявили в школах м. Запоріжжя. Подібний факт вимагає подальшого вивчення й осмислення.

На жаль, до кінця літа 1942 р. згадувань про школи в документах не перебувало, це звичайно, не говорить, що вони не працювали. За нашими припущеннями, серйозних причин для цього не було. Як приклад того, що школи відновили свою роботу, а так само стали розширювати свою діяльність, може служити наступний документ, датований 20 червнем 1942 р., у якому міська управа пропонує ряд заходів щодо вилучення у населення самовільно ними взятих речей зі шкіл [12]. Швидше за все установи освіти стали жертвами вандалізму в період між відходом Червоної армії й вступом німецьких військ. Поновлення роботи шкіл і їх розвиток стали причиною появи даного документа. Про появу стабільності в роботі шкіл може служити наступний документ від 9 вересня 1942 р., у якому управа вказує на необхідність покарання батьків, які без видимих причин, перешкоджають своїм дітям відвідувати школу [12, арк. 32].

На основі одиничного згадування ми довідалися про роботу в перших місяцях окупації фельдшерсько-акушерської школи [1, арк. 122]. Що собою представляв якийсь науково-дослідний інститут, нам з'ясувати не вдалося, відомо тільки, що в третьому кварталі 1942 р. на його утримання було перераховано 180 тис. карб. [1, арк. 41].

У документах за вересень 1942 р. ми можемо узнати про функціонування середньотехнічного училища. У вересні 1942 р. при ньому були відкриті підготовчі курси. Спрямованість, структуру й штати цієї установи по наявних документах з'ясувати неможливо. Удалося довідатися, що на курсах працювали деякі вчителі цього училища й крім окладу одержували за це ще й надбавки. Наприклад, вчитель фізики Мішкаленко В. П., маючи оклад 675 карб., з надбавкою мав зарплату 742 карб., Юрченко Н. П., маючи оклад у розмірі 750 карб., разом зі збільшенням одержував 825. Були й більш великі надбавки. Так, вчитель математики Семеновський Я. М., маючи оклад 750 карб., разом з надбавкою одержував 1125 карб. [13].

З певною часткою впевненості можна стверджувати, що окупаційний режим стосовно вчителів мав певні наміри. Приблизно з липня 1942 р. в Приазов'ї вводилася нова тарифна сітка окладів для працівників місцевих управ. Ці заходи стосувалися й учительських ставок. Дуже помпезно це відзначалося в документах: "При більшовиках учителі одержували голодну винагороду. Ці оклади для німецького управління є неприйнятними" [6, арк. 41]. Дуже схожими були погляди на призначення вчителів для обох політичних режимів. Так, з директора школи № 16 вимагали, що б кожні 10 днів, подавалася інформація про кількість зібраних рослин [7, арк. 20]. Гебітскомісаріату була потрібна вже інша інформація: вчителі повинні щомісяця збирати й подавати інформацію про робочу діяльність батьків учнів своїх класів [7, арк. 28]. Про повну незахищеність і незначність для німецької влади міського відділу освіти може свідчити лист його начальника директорам шкіл: "Якщо Ви маєте можливість почати заняття з 1 вересня, то починайте (якщо приміщення не зайняте військами, починайте приймати до 1 класу) [7, арк. 15].

Документи кінця 1942 р. й початку 1943 р. пов'язані із проведеною реорганізацією системи управління на місяцях, яку проводила цивільна окупаційна адміністрація. Так, ми знаємо, що з 7 грудня школи Мелітополя перейшли на нову навчальну сітку, з'явилися комбіновані класи, частину шкіл перевели на двозмінну роботу, уроки стали по 50 і 40 хв. відповідно [12, арк. 72]. Процес оптимізації в роботі шкіл виявився й у скороченні вчителів, тому що з 26 листопада в школах почалися звільнення вчителів.

Сам процес звільнення, як не дивно, супроводжувався "ліберальними" компенсаторами з боку влади. Так, усі звільнені вчителі до середини січня продовжували одержувати свій оклад [11, арк. 21].

З 18 грудня 1942 р. німецька влада стала забирати по всіх школах, починаючи з 4 класу, радянські підручники з усіх предметів. Цілком зрозумілим могло бути питання не чому їх вилучають, а "Чому вони так довго були в обігу?". У цілому в нас немає можливості дати оцінку проведеним заходам. Можна однозначно говорити, що заходи не могли носити позитивного значення, сама роль місцевих управ стосовно цивільної влади була на рівні "допоміжної".

Деякі документи відносяться до весни 1943 р. Так, розпорядженням від 7 лютого 1943 р., усі працівники освіти одержують право харчуватися в їдальні Райспоживспілки, за спеціальними цінами: сніданок – 2 карб., обід – 3 карб., вечеря – 2 карб. Сьогодні подібний підхід називається комплексним, ми не знаємо меню, але в ціновому плані для того часу це було істотною допомогою. За розпорядженням гебітскомісаріату, для навчальних закладів з 20 квітня по 3 травня 1943 р., виділялися як великодні канікули. Для безробітних учителів виділялися ділянки землі по чверті гектара кожному за межами міста. Залучалися вчителі й для роботи в учнівських бригадах на збиранні фруктів [12, арк. 105, 107, 143, 167].

Далеко не останнє місце в окупаційній політиці німецької влади займала сфера культури. У Мелітополі, як і в інших містах, спочатку управління установами освіти й культури здійснювалося одним відділом міської управи. Як і по установах освіти, документи вкрай фрагментарні, тому ми їх будемо розглядати в їхній хронологічній послідовності появи.

Перше згадування про міський театр датується вже 13 жовтня 1941 р. Мова йде про те, що міська управа уклала з колективом театру договір про передачу їм в оренду приміщення театру з усім майном і бутафоріями [3, арк. 10–12]. Чисельність артистів і технічного персоналу встановити не вдалося. Однак, якщо існує досить щільний репертуар, непоганий касовий збір, те це може говорити тільки про те, що кількість акторів і музикантів була достатньою, щоб повноцінно функціонувати як театр. Схожість ситуації із запорізькою трупною знову породжує питання – "Чому при досить тривалому періоді планових евакуацій Радянська влада не евакуює єдиний театр у місті як повноцінну державну установу? Подібні факти породжують цілу низку питань, хоч ні одна з відповідей не пояснює ситуацію.

Отже, у нас є всі підстави вважати, що театр працював протягом усього періоду окупації. Збережені фінансові звіти міської управи показують, що прибутковість із продажів квитків у театр увесь час була вище плано-

вої, а в цілому за 1942 р. склала 133,4% [15]. Можливо, що робота театру займала далеко не останнє місце в очах німецької влади. Про це може говорити наступний факт. Театр просить у міської управи сприяння для вишукування житла для артиста Дригайло, який на прохання німецької влади переїхав з родиною із Криму, щоб працювати в міському театрі [7, арк. 2].

Перехід влади до цивільної адміністрації супроводжувалося переходом усієї сфери культури під контроль німецьких органів влади. Уже наприкінці 1942 р. у фінансових звітах міської управи видаткові й дохідні статті по театру відсутні [15, арк. 20–21]. Однак, уже з початку 1943 р. в статтях витрат відділу культури ми знову бачимо витрати на міський театр і на театр Вознесенівського кварталу (селище в межах міста) [16]. Чому управління театром було знову передане в міську управу з'ясувати нам не вдалося. Із квітня помітне скорочення фінансування театру на Вознесенівці, з липня взагалі зникає стаття по міському театру. В 1943 р. роботу театру можна вважати цілком успішною, тому що відвідуваність не зменшувалася, збори перевищували планові на 20% [1, арк. 121]. В одному з документів було згадування про працюючий у місті музей [17]. Скоріше всього, мова йде про міський краєзнавчий музей і до 1943 р. в його роботі не було серйозних змін. Можливо, що ідеологічне наповнення почало відбуватися навесні 1943 р., коли щомісячний кошторис музею став затверджуватися в гебітскомісаріаті [1, арк. 39].

По деяких фінансових документах міської управи ми можемо довідатися про суми, які виділялися міською управою на сферу культури, а значить можна зробити висновок про те значення, яке відводила їй німецька влада. Так, згідно з бюджетом одного з місяців 1943 р., витрати по відділу культури становили 232 тис. карб. при загальному бюджеті міста в 1 880 тис. карб. [16, арк. 9]. Сама сума мало що може нам сказати. Ми вважаємо, що увагу слід звернути на те, яку частину бюджету міста займають витрати цієї сфери. А ця частина була значна, майже 13%. Подібний факт вимагає серйозного переосмислення й не може мати простої відповіді. Детальний розгляд розділу “Відділу культури” дозволяє довідатися, що крім вищезгаданих театрів, відділ управляв кінопрокатом, міською читальнею (бібліотекою), архівом і музеєм. Трохи несподіваним є знаходження в цьому відділі дитячих садків. Причина подібного управлінського рішення нами не була виявлена, так само як і аналоги в інших містах. Саме в травні й червні 1943 р. на відділ виділяються великі суми, більш 800 тис. карб., що проходили по статті “організація садків”. Розшифрувати дану статтю нам не вдалося. Відомо, що влітку в місті проводилися заходи щодо підготовки переходу дитячих садків міста з бюджетного фінансування міської управи на баланс не бюджетної організації.

Життя сільських районів навколо міста ми можемо освітити буквально декількома прикладами. Їх навряд чи можна розглядати в якості типових, але в якості характеристики регіону цілком прийнятно. Як приклад стомлювання від радянської влади й очікування ліберальної новизни, можна розглядати події в селі Орлово. 17 жовтня 1941 р. в селі (248 люд.) пройшли вибори старости села. На цю посаду висувалося п'ять людей, пройшов той, хто набрав більше голосів. Ще один факт

по цьому селу. На момент проходження фронту, 23 серпня, у селі значилося 722 голови великого рогатого скоту, 7 свиней і 536 голів овець [18]. Факт відносно кількості тварин в окупований період, на нашу думку, вимагає ретельного дослідження, тому що подібні факти є не одиничними. Наприклад, рух мішків по Мелітопольському зернопункту, свідчить про досить жвавий товарообіг, причому влітку 1943 р. Так, з витрачених за липень і серпень 1943 р. 67 848 мішків, у Німеччину й військовим частинам пішло 6 603 мішка. Якщо дивитися по виконуваних нарядах за аналогічний період, то окружний і обласний німецькі відомства виступали одержувачами не більш двадцяти відсотків, інші припадали на відділ харчування міської управи міста Мелітополя, Мелітопольську райспоживспілку, деякі місцеві млини [19]. Ми сподіваємося, що подальші дослідження господарської діяльності на окупованій території дозволять створити більш повну картину життя регіону.

Існує ще одна група джерел, що несе інформацію про період окупації. Вона досить специфічна й делікатна, тому що стосується дитячих і студентських творів про їхнє життя в період окупації. Дитячі твори практично не несуть ніякої інформації, наповнені штампами, типу “великий Сталін”, “могутня Червона Армія”, “фашистське ярмо” і т.д. На нашу думку, вони швидше за все, просто повторюють слова дорослих. Деякий інтерес представляють твори, написані студентами Мелітопольського педагогічного інституту. У текстах їх творів, між обов'язковими радянськими кліше, ми можемо довідатися про конкретні історичні події, у яких вони взяли участь. Специфіка подібної інформації полягає в тому, що їх погляд і позначення цієї події носить винятково суб'єктивну оцінку, так як їх участь у цих подіях була настільки оточена багатьма приватними факторами, які в цілому можуть не вписуватися в загальну канву подій.

Так, М. В. Філатова, пише, що всю окупацію проробила в одній із шкіл Веселівського району, контролю по роботі з боку німців не було, як і їх самих за весь період окупації [20].

Дехто Фурса повідомляє, що тричі проходила медкомісію, ходила добровільно, без примусу, але щораз лікарями бракувалася (мова оригіналу – В.О.) по здоров'ю. При цьому у творі підкреслювала, що всі, хто йшов на комісію, відправлялися в Німеччину [20, арк. 35].

Дехто Хошіман пише, що перед приходом німців разом з Анею Моцгай пішла з міста, і по дорозі вони були затримані румунськими солдатами через те, що вони євреї. Від солдатів їх звільнив румунський офіцер. По поверненню в місто довідалася про розстріл євреїв. Згадує про загибель діда та живої тітки. Разом із сестрою кілька разів викликала на біржу праці, як безробітня. Старша сестра, що б не їхати, давала гроші, а надалі завагітніла [20, арк. 37–39]. Ми хочемо звернути увагу, що їх як євреїв мешканці міста, сусіди, не здали німецькій владі й вони дожили до звільнення міста. Багато питань викликають їх стосунки з Біржею праці.

У своєму творі У. В. Хейла пише, що комісію на Біржі пройшла, але імітуючи хворобу, змогла уникнути відправлення в Німеччину [20, арк. 44].

Якась студентка четвертого курсу писала про численні облави, які вона змогла уникнути [20, арк. 51].

Обмеженість джерельної бази не дозволяє створити більш повної картини життя суспільства того періоду, тому ми сподіваємося на продовження дослідження.

Список використаних джерел

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р. 3061. – Оп. 2. – Спр. 2.
2. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 7.
3. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 10.
4. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 14.
5. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 2. – Спр. 4.
6. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 13.
8. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 12.
9. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 2. – Спр. 5.
10. Там само. – Ф.Р. 3077. – Оп. 2. – Спр. 2, 3, 4.
11. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 16.
12. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 20.
13. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 21.
14. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 16.
15. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 11.
16. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 8.
17. Там само. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 2.
18. Там само. – Ф.Р. 3063. – Оп. 2. – Спр. 1.
19. Там само. – Ф.Р. 3085. – Оп. 1. – Спр. 10.
20. Там само. – Ф.Р. 1676. – Оп. 2.

References

1. Derzhavnyj arhiv Zaporiz'koj oblasti. – F.R. 3061. – Op. 2. – Spr. 2.
2. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 7.
3. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 10.
4. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 14.
5. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 2. – Spr. 4.
6. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 5.
7. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 13.
8. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 12.
9. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 2. – Spr. 5.
10. Tam samo. – F.R. 3077. – Op. 2. – Spr. 2, 3, 4.
11. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 16.
12. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 20.
13. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 21.
14. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 16.
15. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 11.
16. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 8.
17. Tam samo. – F.R. 3061. – Op. 1. – Spr. 2.
18. Tam samo. – F.R. 3063. – Op. 2. – Spr. 1.
19. Tam samo. – F.R. 3085. – Op. 1. – Spr. 10.
20. Tam samo. – F.R. 1676. – Op. 2.

Orlyanskiy V. S., Doctor of History, Professor of the Chair of Politology and Law, Zaporizhzhya National Technical University (Ukraine, Zaporozhye), gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Melitopol town council during the occupation (1941–1943) (end)

It is possible to trace the dynamics of functioning of the occupying power in the face of the local city council on example of Melitopol, because, it is clearly seen two of its periods, a period when the city ruled by the military economic administration and a period of the civil political control. In the first months an entire regulatory framework for the council in the new conditions has developed. There was not uncommon of initiative and enthusiasm. Certain optimism about the new government people were considered as an alternative. Transition to civilian rule in the occupied territories immediately reflected on tax policy. Taxes translated directly to the cashier gebitkomissariat primarily that were successfully collected. Undoubtedly, changes in financial powers influenced the changes in the management powers of the City Government.

Keywords: Melitopol, support council, the occupation authorities, management.

Орлянский В. С., профессор, доктор исторических наук, профессор кафедры политологии и права, Запорожский национальный технический университет (Украина, Запорожье), gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Мелитопольская городская управа в период оккупации (1941–1943 гг.) (окончание)

Прослеживается динамика функционирования оккупационной власти в лице местного городского совета на примере Мелитополя, является хорошим случаем двух периодов: под властью военной администрации и под гражданским политическим контролем. В первые месяцы была разработана целая нор-

мативная база для совета в новых условиях. Не редкостью были проявления инициативы и энтузиазма. Определенный оптимизм относительно новой администрации рассматривался в качестве альтернативы. Переход к гражданскому правлению на оккупированных территориях немедленно отражалось на налоговой политике. Налоги переводились непосредственно в кассу гебиткомисариата. Несомненно, изменения в финансовых полномочий повлияли на изменения в полномочия управления городской власти.

Ключевые слова: Мелитополь, вспомогательная управа, оккупационные власти, управления.

* * *

УДК 94(477).084.8/.9+801.311

Махортых М. С.,

аспірант кафедри історії України, Інститут суспільства
Київського університету ім. Бориса Грінченка
(Україна, Київ), makhortykh@gmail.com

Київські топоніми як елемент історичної пам'яті ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ МІСТА ВІД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (1944–1991)

Розглядається значення київських топонімів у процесі збереження та передачі пам'яті про звільнення міста від німецької окупації у період від часу визволення у 1943 р. і до завершення радянської доби у 1991 р. На основі архівних джерел відтворюються основні етапи процесу запровадження нових топонімів (назв вулиць) та агоронімів (назв площ), пов'язаних із пам'яттю про Другу світову війну, і те місце, яке серед них займають топоніми, пов'язані із звільненням міста у 1943 р. Автор простежує закономірності, пов'язані із кількістю та семантикою топонімів, які впроваджувалися на протязі радянського періоду історії Києва, і пропонує інтерпретацію знайдених закономірностей у контексті загальних тенденцій, притаманних колективній пам'яті про війну за радянської доби.

Ключові слова: історична пам'ять, ССРСР, топоніми, годоніми, агороніми, Друга світова війна, Київ.

Топоніміка є важливою складовою історичної пам'яті українського народу, особливе місце у якій займає Друга світова війна. Пам'ять про роки війни виступала основою радянської ідентичності у післявоєнні роки і продовжує визначати колективні ідентичності, що почали вибудовуватися у різних регіонах України за доби незалежності. Велике ідеологічне та стратегічне значення звільнення Києва у 1943 році зумовило особливе місце цієї події у структурі історичної пам'яті українського народу, яке було закріплене за допомогою топонімів у радянський час. Проте, навіть за доби незалежності ці топоніми продовжують впливати на історичну свідомість сучасників, що зумовлює актуальність вивчення того, яку саме картину звільнення Києва змальовують київські топоніми, а також яким чином вони фіксують цю картину у часі та просторі.

За своєю природою топоніми є не лише засобом збереження пам'яті про значущі історичні події, але й впливовим інструментом формування колективної ідентичності та історичної свідомості. Я. Ассманн, відомий своїми дослідженнями у сфері культурної пам'яті, влучно зазначив, що спогади, зафіксовані за допомогою топонімів перетворюються на острівці сталості у швидкоплинній річці часу [1], що сприяє утвердженню погоджених уявлень про минуле у середині спільноти. Таким чином, вивчення топонімів безпосередньо пов'язане із такими практичними завданнями як визначення ціннісних орієнтирів суспільства та закріплення державної тягlosti від минулого до майбутнього [2, с. 133], значення яких складно переоцінити у час неспокою, який переживає українська державність.

В останні кілька років з'явилася низка робіт вітчизняних та зарубіжних вчених, що започатковують розв'язання поставленої проблеми. *Праці вітчизняних*